

Այդպիսիներից յայտնի են Վերին - Քօնարքի քիլայ Պ. Մանուկ Ակրտէանը և Ցածի - Քօնարքի քեադիուղա Պ. Գասպար Մինասեանը։ Դեռ աւելին՝ Նրանք միացած զարէթների հետ գիւղացիներին ննշում են, տուգանքի ենթարկում և խեցացնում։ Սրա վրայ աւելացնենք և այն, որ նրանցից շատերը պարապում են վաշխառութեացին, գիւղացին քեադիուղայից պարտը է կերցնում թումանին 4-5 շաբի տոփոսով։ Կամ լից յետոյ նա տալիս է տոկոսը ցորենով, որով հետեւ փող չունի։ Ցորենը, սակայն, զնահատում է աւելի ցած արժէթով, և գիւղացին ստիպւած ծախում է և վճարում միայն տոկոսը, իսկ պարտը ննշում է պարտու։

Եթէ գիւղացին գծոոր է լինում թէ՛ խանից, թէ զարեթից և թէ քեալանթարից, այն ժամանակ նա բողոք է ներկայացնում Ջղախօս։ Դա գոտում է հայաբնակ Խամուքա զիւղի հարաւային կողմը, ուր վճուում են գիւղական բոլոր բարդ դատերը։ Այդուեղ հաւաքըւում են Զահարմանակ բոլոր խանից խաները, որոնցից մէկն ընարրուում է նահանգապետ։ Նրանք ննում են Զարսուում ուղղու երերուէս ամիս, Մայիս 15-ից մինչև Օզոսոսու վերջերը։ Այդ ժամանակամիջոցում Զալիսուը ներկայացնում է հետաքրքրական մի պատկեր։ Ամսեղ գուգ տեսնում էք 300 վրաներ, դրանցից 50 ներմակ վրաները խաների ընակութեան համար պատրաստուած են, իսկ մէկը, որ շատ մեծ է և աչքի է ընկնում իր փառայեղ դիրքով, կոչում է դիւսեխանե։ Այդ վրանի ներքոյ են նստում խաները և վճուում դատերը, օրական երկու անգամ, առաւտօնան և երեկոյան, ամէն անգամ երկու ժամ, ընդամէնը շրու։ Մնացեալ 249 վրաները սե են և պատկանում են խաների ծառաներին և բոլոր քառարերին։ Ի՞նչ գեր է կատարուու, սակայն, իրականութեան մէջ դիւսեխանեն։ Փատուէն ոչինչ։ Գիւղացիներն իրենց երկիղից չեն զանգատուում և բաւարարուում են միայն աղայականեր ներկայացնելով։ Խսկ ի՞նչպէս են հոգացուում դիւսեխանէուու եղած ծախսերը, ում հաշուու են կերակրուում խաները և նրանց բազմաթիւ սպասաւորները ու ծառաները։ Այդ բոլորը ծանրանուում են խեղճ գիւղացիների վրա...»

Վիենեա

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

(Ժարութակելի)

46

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐՔ

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆԶԻՆ

(Եար. տես թազմ. 1923 էջ 229)

Ը.

ԲԺՇԿԱՐԱՆ ԱՆԳԼԵՏԻ ԱՆՊԼՏ

Ամենախոչըր հատոր մը այս Զեռագիրը, որ Յօրդ թուահամարը կը կրէ, հընութեան կարգով ալ ոչ նուազ յարգի, զի ունի՛ 1668 թուականը։

Հաստ կաշեպատ փայտեայ կողքերով լաւ վիճակի մէջ պահուած է այն, կը բաղկանայ 474 թերթէ և կը պարունակէ 948 էջ զրութիւն։

Թուալթը բամբակեայ է, զիրը մարուր՝ ընթենլի և նոտր ու միասիւն։ Մնձութիւնն է՝ 24 հար. մեղր, լայնութիւնը՝ 18,5 հար. մեղր, թանձրութիւնը՝ 8 հր. մեղր, իսկ ծանրութիւնը՝ 2250 կրամ։

Ունի թիշտակարաններ, որոնք կը յայտնեն անոր հնութեան և զրչութեան ժամանակը։

Բնդորինակութիւն մ'է խառն. մեծ մասմբ Մխիթար Հերացիի, մանաւանդ Ամիրտուլզաթի զործերէն քաղուած, որու շնորհիւ 17րդ - 18րդ դարու մէջ Գրիգոր և ՄինլԱ անոն անձեր և ուրիշներ քըշշկական արուեստը ի զործ զրած են, ինչպէս պիտի տեսնենց ցիշ վարը։

Առաջին զործը զոր կը կարշանը՝ կը կրէ. «Պատմութիւն և Նախացիութիւն վասն չորից ժամանակաց, որով յառաջազետ լինի բժիշկ զիկենաց և զմահուած հրանիցին» ։ Վերնազիրը՝ չորս թերթի մէջ ամփոփուած, որ արդէն Ամիրտուլզաթի օգուտ թշշութեան սկիզբը կը կարդացուի։

Ենոոյ կը սկսի Մարդակազմութիւն մը, յար և նման Ամիրտուլզաթի զրած համանուածութեան։

59 զլուխներէ բաղկացած է այս Մարդակազմութիւնը, և նախ ունի իր ցանկը՝ որ է։

Ա. Ասածն յիշենք զրջնորեան ուսումն և զնուրակն ըկ որպէս և և զզօրուրիւն ինչ է. և թժիշկն որպէս պիտի, և որպէս ձա հայեն զղեղ մահու: — Բ. Որ ցուցան զրջնորեան զայքն, րէ միենա յոդ համախ, և բաժինն քանի է: — Գ. Դասուն, որ յիշ զիշիքն և զմիմազն որ է ի հերոքն խառ նուած: — Դ. որ զիլտերն յիշ, և զիսա նուածն որ է արին, սաֆրախ, բարդամ և սալտասի: — Ե. որ յիշ զմարդոյն ըզ կազմուրիւն ըկ որպէս ընճայի մանուկն ի յարդան մօրի: — Զ. որ յիշ զուիկրաց անդզումն ըկ քանի է, և որպէս զոյցոց ցիր Աստուած: — Է. վասն ստեղծման զիխոյն և ստեղծման ըզկանն: — Ը. վասն ստեղծման սրպին, որ է բազաւոր ամենայն անձին: — Թ. վասն ստեղծման ըրդին, որ է տանուսէր անձին: — Ժ. վասն բա տեղծման փայծիդանն, որ է ախոս անձին: — ԺԱ. վասն ստեղծման բոքին որ է հովակար անձին: — ԺԲ. վասն ստեղծման յեզուն: — ԺԸ. վասն ստեղծման իրիկա մացն ըկ որպէս է: — ԺԺ. վասն ստեղծման ստամոցն և օրինածոց նորին: — ԺՆ. վասն ստեղծման աղեցն առտերոյն և ըկ քանի է, և որպէս է: — ԺՋ. վասն ստեղծման հայրշտին ըկ որպէս և ստեղծման: — ԺԷ. վասն ստեղծման և օրինածոց այլցն ըկ քանի տապազան: — ԺԸ. վասն ստեղծման ականցն և սրպիուրեան նորա: — ԺԺ. վասն ստեղծման բոքին և հոտուսէնացն նորին ըկ որպէս է: — Խ. վասն ստեղծման յեզուն և պարկացն և քերասին և ըկ ինչպէս է: — ԽԱ. վասն ստեղծման և օրինածոց ձեռացն ըկ որպէս է: — ԽՅ. վասն ստեղծման մարմանյն: — ԽԵ. վասն ստեղծման ուկրացն և երակնուն և յացն և այս չիշին որ է սոլորին յիշար: կցէ ըկ որպէս է: — ԽԶ. վասն ստեղծման զայքն և յիշար: կցէ ըկ որպէս է: — ԽԵ. վասն ստեղծման զայքն և յիշար:

մորդոյն կայ րէ որպէս օրինած է: — Լ. վասն բազմիք զառողջուրեան պահերոյն ըկ զիշկուն է: — ԼԱ. վասն բազմիք կերա կոր ստերոյ ըկ որպէս և ստացած: — ԼՅ. վասն բազմիք զայքն ըրգերն որպէս ուսեն: — ԼՅ. վասն բազմիք չուր խմերոյ ըկ ինչպէս իմմին և որպէս յիշին: — ԼԳ. վասն բազմիք զայքն ըրգերն որպէս տանեն: — ԼՅ. վասն բազմիք չուր խմերոյ և արրուն յինել կինարու: — ԼԶ. վասն բազմութեան կակասիանուն բազմիք ըկ որպէս է: — ԼԵ. վասն բազմիք ամուսնուրեան ի հետ կինչ ըկ որպէս է: — ԼՅ. վասն բազմիք քոն յիներոյ և արրուն յինել կինարու: — ԼԶ. վասն բազմութեան կակասիանուն բազմիք ըկ որպէս է: — Խ. վասն բազմիք ամուսնուրեան ի հետ կինչ ըկ որպէս է: — ԽՅ. վասն բազմիք ամուսնուրեան օգոտուրեան: — ԽՅ. վասն բազմիք ի բազմիքն մոտակերուն և օգոտուրեան նորա: — ԽԵ. վասն բազմիք ուսիստին և օգոտուրեան նորին: — ԽՅ. վասն բազմիք նորին: — ԽՅ. վասն բազմիք ի բազմիքն և օգոտուրեան: — ԽՅ. վասն բազմիք երակ ամենը և օգոտուրեան նորա: — ԽԵ. վասն բազմիք հաշաւար աս եներոյ և օգոտուրեան նորա: — ԽՅ. վասն բազմիք յիներուն և օգոտուրեան նորա: — ԽՀ. վասն բազմիք ամենապահ վեպոր և օգոտուրեան որ զեն չած անձին: — ԽՅ. վասն բազմիք ի նայ ենուերոյ որ այն չիրին և սիրո շարժի: — ԽԲ. վասն բազմիք սընկնեան տրաւոց որ ստոդ սենցան: — Խ. վասն բազմիք երակ ձանաւ չեներոյ որ է ենաց: — ԽԱ. վասն բազմիք կարուրա ձանաւերոյ և զդվան և զուռուսան: — ԽՅ. վասն ձանաւերոյ զայքն աման և կենաց եղանեն: — ԽՅ. վասն յասազայիտուրեան եղանացն և թժիշ ձանաւ քէ փորին ի հիւանդուրեան ի հիւանդուրեան: — ԽԵ. վասն զիսաւրեան զոյն ամենայն քաղաքի և զբուրին նորա: — ԽՅ. վասն զիսաւրեան օյիշն և քենուրեան նորա և որպէս: — ԽԵ. վասն քենուրեան զրու եղանաչացն և բազմուրուն նորա: — ԽՅ. վասն բազմիք ձանաւերոյ զայս պիղ խանուածոցն որ ընթայի յարենք: — ԽԲ.

կամ ստիրայէ, կամ պրդամկ, կամ սաւդայէ յինք:

*

ինչպէս կ'երկի սոյն ցուցակէն, գործը քամուած է երկու մասի, մինչև նիթդ զլուխը մարդակազմութիւնն է: Լորդէն սկսած Առողջապահութեան և ափստագարմանութեան վրայ կը խօսի: և այս բոլորն ալ Ամիրառուլվաթի «Օգուա թժկուրեան» էն առնուած է, սակայն քիչ մը համառուած և դոյզն ինչ փոփոխուած կերպով. քանի մը օրինակներ բաղդատութեան համար կը դնեմ հոս:

«Վասն Ստեղծման հարաշտին: Գիտա- « ցիր որ հալարուշտն (այսինքն միզա- « մանը) մարդոյն ի յանուկն է, և վիզ « ունի որպէս շիշայի. և վիզն քարակ և « մէջն լայն որ զգոզն ի մէջն առնու, և « ամէն ժամ մարդն չզողէ. հալափուշտն « պինու և ամուր է յօրինած, այնոր հա- « մար որ ստիրային զիտութիւնն չ'աւերէ « զինքն, և ի բրանն քիչ մի միս կայ, « և մին երակ զինքն բոլոր է ածեր, և « ա. երակ էլ ի յանձամի է փաթըթվեր, « և այս կուր միսն որ ի հալարշտին « նա զերկուան այլ կու պանէ և զգոզն « յամէն ժամ ի սոյն տեղն կու դադրի, և « յորժամ ի դուռ վաթէ նա երակն կիու- « լանայ, մարդն զգոզն չի կարել պահել « ի յայն երակին վաստութութենչն, և իմիր « ի անդամին ճայրէն կաթէ»:

Գրուածը թէկ քիչ մը համառուած, բայց այսօրուան համար իսկ հետաքրքրական է. Նկարագրութիւնը որ միզամանին կազմութեանը առթիւ կ'ընէ ճիշդ է, թէկ բոլորովին զուրկ արդի զիտութեան ցոյց տուած մանրամասնութիւններէն:

*

«Վասն ստեղծման ծրեերուն: Գիտացիր « որ ծծերն թոյլ միս է, և շիրեանին « իւրն ի կից է: Եւ իւր զօրութիւնն այն « է որ զմանուկն կերակրէ, և տղայն զկե- « քակուրն ի ծծէն ուտէ: Եւ յորժամ « տղայն ի մօր փորն լինի զմօր հայզին « արունն ուտէ, և իւր լերզին և սրտին

« տաքութիւնն զհայզին արիւնն հալէ, և « և շիրեանն արիւնն ի ծիծն երթայ և « հալէ: Եւ ծծերն բնութիւնն այն է որ « կաթն յինքն ժողովէ և սպիտակ առնէ, « և այնոր համար ծծերն միսն սպիտակ « է և կակուզ, և կաթն այլ սպիտակ է և « կակուզ, և պարտ է որ ծծերն միսն « զարունն կաթ շինէ և տղայն ուտէ: և « կաթն հայզին արունէն է և ծիծն այլ « ի յարզանդին ի կից է, և պատճառն « այն է՝ յորժամ կնիկն պատղեկոր լինե- « նա որ է յզի, պիտի որ հայզըն կապի « և աղին կերակոր լինի և մինչ որ ծնի: « Եւ թէ կնկան ձախ ծիծն թոշմած լինի « որ է թարշամած, զուշակէ որ աղյիկ « լինելոց է: Եւ թէ յաջոյ ծիծն թոշմած « լինի, զիտացիր որ ործ տղայ լինի պատ- « գեկորն»:

Բնաւականի միամտական է գրուածը. Ամիրառուլվաթ և իրմէ հիներ ծծերու հա- մար բոյլ միս յորջորջումը կու տային, առանց զիտանալու թէ անոնք կուտակու- թիւն են կաթնարտազրիչ կամ կաթնա- րուղի զեղծերու, որոնք զետեղուած են մորթային և ճարպային տեսակ մը բասկի մէջ: Այսու ամենայնիւ կը տեսնենք՝ որ ծծերու և արգանդի միշկն եղած բնազրն- նական փոխազարձ ազդեցութիւններուն քիչ շատ տեղեակ է, բայց պողավորու- թիւն, իմա՞ յութեան՝ արդիւնքին արու և եզ լինելու գուշակութիւնը շատ խնդրա- կան է, և իմնդրական ալ մնացած է մինչև այսօր:

Բաւ համարելով այսչափ մէջերումներ, կը փութամ ըսել, թէ վերոզրեալ ցանկին անմիջապէս ներքեւ կը կարգացուի տող մը յիշատակութիւն, որ կը յայտնէ ձեռազրին ընդորինակութեան թուականը այսպէս.

« Ճեր Յիսոս տոր օգնութիւն մեղօր տկար « անձին ելանել անց գրոյն սկիզբն եղեւ « Ռձմէ բվին»: (1117 + 551 = 1668):

Տօք. Վազրամ Յ. Թորոսուն

Վեճենալիկ — Ա. Ղազար

20 Դեկտեմբեր 1922

(Ծարութակելի)